

ILMASÕJA KAUGED HÄÄLED

Encapsulated Voices: Estonian Sound Recordings from the German Prisoner-of-War Camps in 1916–1918. Ed. by Jaan Ross. Cologne–Weimar–Vienna: Böhlau, 2012. 197 lk.

Meie ajaloo ja kultuuri jaoks olulisi allikmaterjale leidub paljude erinevate riikide arhiivides ja mitte alati ei ole me nende olemasolust teadlikud. Viimase väite ilmekaks tõestuseks on tutvustatav raamat. Õigupoolest sai kõik alguse 2005. aastal, mil Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia professor Jaan Ross avastas Berliinis asuvatest arhiividest Esimese maailmasõja ajast pärinevad eestikeelsed laulude või laulu- ja tekstikatkete heliülesvõtted, millest seni Eestis midagi ei teatud.¹ Täna on sellest Berliini leiust välja kasvanud esinduslik artiklikogumik, mille andis välja Saksamaa tuntud teaduskirjastus Böhlau sarjas „Das Baltikum in Geschichte und Gegenwart”. Kogumikus on avaldatud üheksa artiklit, autoriteks keele- ja muusikateadlased, folkloristid, ajaloolased ja arhivaarid Eestist ja Saksamaalt. Raamatuga on kaasas CD-plaat kõigi säilinud eesti päritolu sõjavangide helisalvestustega. Lisaks on kogumik illustreeritud asjakohaste fotode ja dokumentidega ning

¹ Vt ka selle leiu esmast tutvustust: J. Ross, M. Nairis, Esimese maailmasõja aegsetest eesti salvestustest Berliini arhiivides. – Keel ja Kirjandus 2008, nr 5, lk 353–362.

varustatud eeskujuliku aine- ja isiku-registriga.

Esimeses ilmasõjas (1914–1918) osales kokku 60 miljonit võitlejat, kellest ligikaudu 8 miljonit langes vangi. Sellest sõjast võttis osa üle 100 000 eestlase, kellest ligi 10 000 sai sõjas surma ja mitu tuhat Vene armee ridades teeninud eestlast langes vangi. Idarindel langes Saksamaa kätte 1,4 miljonit ja Austria-Ungari kätte 1,1 miljonit paljurahvuselise Vene armee võitlejat. Vangilangenute seas oli lisaks impeeriumi tuumikrahvusele – venelastele – arvukalt ka kõigi teiste rahvuste esindajaid. Sakslaste endi mittetäielikel andmetel oli Saksamaal erinevates vangilaagrites kokku ligi 13 000 Vene impeeriumi Balti kubermangudest pärit sõjavangi. Esimeses maailmasõjas sõjavangi langenud eestlaste täpne arv on eriuurimuste puudumise tõttu seni teadmata.

Sõjavangide küsimus ei olnud oluline mitte üksnes rahvusvahelise õiguse, poliitika ja majanduslikest aspektidest vaadatuna, vaid teistestki vaatenurkadest. Sõjavangide paljurahvuseline kontingent oli tänuväärseks uurimisobjektiks etnoloogidele, antropoloogidele, keeleteadlastele ja teistegi teadusharude esindajatele, kes said sõjavangilaagrites igapäevasteks külalisteks. Muuseas otsustati sõjavange ära kasutada ka sel eesmärgil, et luua Berliini võimalikult esinduslik maailma erinevate rahvaste keelt ja muusikakultuuri talletav helisalvestuste kogu. Sarnaselt

tegutseti ka Austria-Ungaris, kus seda uurimistööd koordineeris Viinis asuv Teaduste Akadeemia. Ajaloolase Reinhard Nachtigali artikkel (lk 27–40) annabki väga vajaliku, kogumikku raamistava ülevaate Vene armee sõjavangidest (sh võimaluse piires ka eestlastest) ja nende laagritest Saksamaal, kusjuures tähelepanu alt ei jää välja ka sõjavangidega tehtud teaduslikud uuringud.

Maailmasõja ajal said Saksamaal paljudest sõjavangidest keelejuhid, kelle kõnet ja laule hakati kindla kava alusel ja läbimõeldult salvestama. Selleks asutati 1915. aastal Preisi Kuninglik Fonograafiakomisjon, mis salvestas Esimese maailmasõja ajal aukartusäratava kogu helisalvestusi. Need talletati 1650 šellakplaadile ja 1022 vahasilindrile, kokku 250 keele- ja murdenäidetega. Fonograafirullid jäid hoiule Berliini etnoloogiamuuseumi heliarhiivi, mida tuntakse fonogrammiarhiivina (*das Phonogrammarchiv*), ja šellakplaadid Humboldti ülikooli heliarhiivi häälearhiivi (*das Lautarchiv*).

Kogu ürituse põhilisteks eestvedajateks olid helitehnika entusiast, Humboldti ülikoolis majandust ja kaubandusõigust ning inglise filoloogiat õppinud Wilhelm Doegen (1877–1967) ning muusikapsühholoog ja etnoloog Carl Stumpf (1848–1936). Nad ei jõudnud aga omavahel üksmeelele küsimuses, millist helikandja tüüpi salvestamisel kasutada. W. Doegen tundis huvi eelkõige teiste rahvaste keelenäidete vastu ja pooldas grammofoniplaatidele salvestamist, C. Stumpf muusikateadlasena tahtis mõistagi talletada eri rahvaste muusikat, eelistades kasutada fonograafi, mis jäädvustab heli vahasilindritele. Ja seetõttu ongi kollektsooni aluseks kahte tüüpi helikandjate salvestused, mis erinevad ka sisuliselt: fonogrammiarhiiv sisaldab eelkõige muusikat, häälearhiivi kogu enamasti kõnet (kuid ka märkimisväärsel hulgal muusikat).

Mõneti üllataval kombel ei võetud selle koguga maailmasõdadevahelisel ajal midagi ette. Teise maailmasõja järel aga tõi NSV Liit sõjasaagina kaasa kogu vahasilindrid ja need kogusid aastaid tolmu Leningradis Puškini maja katusealuses. Saksamaale, täpsemalt Ida-Berliini jäänud heliplaadid olid tähelepanu äratamata hoiul Humboldti ülikoolis. 1950. aastate lõpus viidi vahasilindrid Leningradist Ida-Saksamaale ning pärast Saksamaa taasühinemist tagastati need Berliini etnoloogiamuuseumile. Täna on mõlemad kogud digitaliseeritud. Humboldti ülikooli heliarhiivi ajalugu ja kollektsooni tutvustabki arvustatava raamatu avaartikkel (lk 14–26), mille autoriks on heliarhiivi tänane administraator Jürgen-Kornelius Mahrenholz. Pikema ülevaate Berliini leiu tagamaadest ja taustast annab kogumiku saatesõna (lk 7–13) ja teemakohane pikem artikkel (lk 41–57) raamatu koostaja Jaan Rossi sulest.

Eesti ainesest on Berliinis säilinud kõne- ja laulusalvestusi viies Saksamaa erinevas vangilaagris olnud 22 mehelt, kes kõik olid sündinud ülemõudunud sajandi lõpukümnendil ja enamikus olid nad pärit Lõuna-Eestist. Olgu nad ka siinkohal loetletud (ankeetides fikseeritud kirjaipildis): Alexander Birkwald (Kursi), Christian Hermann (Puka), Jan Hirw (Lauri), Silvester Kesselmann (Loosi), Jakob Klemmer (Vara), Oskar Laane (Tartu), Karl Leppik (Tartu), Peter Mutra (Kavastu), Jan Poome (Pada), Jan Raudseb (Sangaste), Adolf Reiners (Kullamaa), Eduard Sitam (Tahkuranna), Bernhard Sal (Kärgula), Friedrich Siik (Sika), Karl Soo (Äksi), Johann Tamm (Polli), Alexander Tatter (Asuka), Peter Truusa (Tähtvere), Hans Uipopu (Leevi), Hans Wander (Märjamaa), Karl Warjun (Urvaste), Reinhold Wellner (Antsla).

Eestlastest sõjavangidega hakkas kõnesolevas komisjonis tegelema hili-

sem Marburgi ülikooli võrdleva keeleteaduse professor Hermann Jacobsohn (1879–1933), kes otsis eestlased laagritest üles ja valis sobivad inimesed välja, koostas nende kohta põhjalikud ja täpsed ankeedid, kus muude andmete kõrval anti hinnang ka informandi keeleoskusele ja muusikavõimetele. Jacobsohn ise valdas ka eesti keelt üsna hästi, sellest annavad tunnistust tema kommentaarid ja märkused (näiteks: „see on väga hea saare murde rääkija”). Tema lasi ka ühel pikemat aega Veneemaal elanud mehel – Jan Poomel – vene keeles ette lugeda ühe lõigu piiblist, sest pidas väga tähtsaks talletada mitte ainult emakeeles esitatud kõnet. Jacobsohni enda elusaatus kujunes kahjuks traagiliseks: 1933. aastal vallandati ta juudi päritolu tõttu professori kohalt, misjärel võttis ta endalt elu.

Salvestistest selgub, et eestlastest sõjavangidel lasti ette lugeda eesti keele välteid iseloomustavaid sõnajadasid, katkeid piiblist, üksikuid ilukirjanduslikke tekstikatkeid (näiteks Juhan Liivi „Peipsi pääl”) ning lisaks oli neil ka võimalus laulda tõenäoliselt just enda valitud repertuaari – rahvalikke ja patriootlikke laule. Ühtlasi väärub siinkohal märkimist, et mitte kõik eestlastega tehtud salvestused ei ole säilinud ja uurijate käsutuses. Teada on, et Wilhelm Doegen müüs 1930. aastate majanduskitsikuse ajal plaate oma kogust ja nende seas oli kindlasti ka eesti meeste salvestusi. Seega võib praegune Berliini kollektsioon täieneda veel tulevikuski.

Säilinud tekstilõigud pakuvad tänapäeva kontekstis analüüsivõimalusi ning üsna põnevat informatsiooni. Selgub, et sajandiga on ka teksti lugemise viis läbi teinud teatud muudatused, läinud kiiremaks ja loetakse madalama häälega. Pärtel Lippus tõdeb oma uurimuses (lk 85–98), et sajandiga on väikesed muudatused läbi teinud eesti keele kolmanda välte realiseerimine. Kristii-

na Ross on oma artiklis (lk 109–124) lõunaeestikeelsete salvestiste põhjal välja selgitanud, et informantidel ei olnud sõjavangis kasutada lõunaeestikeelset piiblit ning piiblist ettelõuetu tõlgiti n-ö jooksvalt lõunaeesti keelde. Janika Oras on Berliini salvestusi analüüsinud folkloristina (lk 147–177) ning tõdenud, et tegemist oli eelkõige sellise rahvamuusikaga, mille salvestamisele tollal – XX sajandi alguse Eestis – erilist tähelepanu ei pööratud. Seega on Berliini leid ka selles kontekstis oluline ning säilinud laulud annavad tänapäeval aimu sellestki, millised olid läinud sajandi alguskümnenditel populaarsed meeste laulud (eeldades, et mehed laulsid laule, mis neile meeldisid) ning laiemalt vaadates – muusikaline teadvus. Karl Pajusalu artikkel (lk 99–108) aga näitab, et Berliini leid pakub keeleteadlastele tänapäeval huvi ka murrete uurimisel.

Mõistagi on põnev ka küsimus: kes olid need informandid ja mis neist pärast sõjavangilaagrist naasmist sai? Ajaloolaste Aadu Musta ja Kadri Toominga mahukas ühisartikkel (lk 58–84) kogumikus heidabki lisaks Berliini leiu arhiivindusliku konteksti avamisele valgust informantide edasisele saatusele. Artiklis leidub põnevaid üksikasju, mõistagi üksnes nende meeste kohta, kelle edasist elusaatust õnnestus erinevate arhiiviallikate ja ajakirjanduse põhjal vähemalt osaliseltki rekonstrueerida. Näiteks Jakob Klemmerist sai hiljem Tartu linna pearaamatupidaja. Kuid oli ka neid, kes hiljem sattusid seadusega pahuksisse, said surma Vabadussõjas jne. Kindlasti väärub äranimetamist ka Reinhold Wellner, kelle sõjavangilaagris koostatud ankeedis oli ametina kirjas – kirjanik. Sellega ta mõistagi pisut liialdas, kuid siiski selgub, et enne sõda oli ta tööpoolest mõned luuletused avaldanud ning võib vist üsna kindel olla, et ka oma häält plaadile jäädvustades luges ta ette

enda kirjutatud pala „Leinadi Leenu”. Wellnerist ja tema palast kirjutab kogumikus pikemalt Arvo Krikmann, kes oma artiklis (lk 125–146) analüüsib ja klassifitseerib kokku viit Berliinist leitud teksti.

Kõnesoleva kogumiku tugevuseks on kindlasti interdistsiplinaarsus. Ühtede kaante vahele koondatud erinevaid teadusharusid esindavad uurimused täiendavad enamasti üksteist ja moodustavad kokkuvõttes üsna hea terviku. Seega ei ole raamatu adressaat kitsa eriala keskne, vaid pakub lugemishuvi laiemale ringile. Kui aga siinkohal millegi kallal pisut norida, siis võinuks kogumikus pikemalt käsitleda eestlaste mobiliseerimist maailmasõtta. Praegu on seda teemat käsitletud vaid riivamisi ja ka eriuurimused selles valdas on jäänud tähelepanuta ning üsna esinduslik arhiiviaines kasutamata.

Mõneti häiris ka sõjavangide teema pihustatus eri artiklite vahel.

Et seni ei ole teadusmaailmas Berliini arhiivides talletatud Esimese maailmasõja aegsete salvestuste vastu eriti palju huvi tuntud, siis kõnesolev ingliskeelsete artiklite kogumik seda huvi rahvusvahelisel tasandil kahtlemata suurendab.

Ja lõpetuseks – raamatule lisatud CD-plaat väärrib kindlasti kuulamist. Seal on kokku veidi üle tunni helisalvestisi, täpsemalt eesti- ja venekeelset kõnet ning muusikat (täpne sisukaart leidub raamatu lõpus). Küllap suurimat kuulamisnaudingut pakub salvestis, mis laseb kõlada Eesti Vabariigi hümnil kahes erinevas ettekandes, kusjuures üks nendest on kahehäälnene.

TÕNU TANNBERG